

Kovalenko O.B., Ostryanko A.M. On the problem of prehistory of setting up the Chernihiv province scientific archive commission

Discussion, concerning the rescue of Nizhyn Greek fraternity archive, and also creation of the Chernihiv province scientific archive commission in Nizhyn and regional historical archive, is described in the article. The message of M. Lilejev, professor of Nizhyn Prince Bezborodko History and Philology Institute, is published in this context. This very message, together with previously published letter of M. Berezhkov, the other Nizhyn High School professor, presents the point of view on this situation from Nizhyn.

Key words: Chernihiv province scientific archive commission, Nizhyn Prince Bezborodko History and Philology Institute, Nizhyn Greek fraternity archive, M. Lilejev, M. Berezhkov.

[надійшло до редакції: 16.01.2013 р.]

УДК 94(477.51):347.642+364.044.68“18/19”

Олена КРАВЧЕНКО
(Харків)

Опіка над дітьми на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення історії організації добродчинної допомоги та соціальної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківської уваги, набуває сьогодні не лише наукової актуальності, але й практичної. Держава повинна залучати до цієї справи громадськість, приватних осіб, формувати відповідне законодавство. При цьому необхідно враховувати регіональні особливості розвитку системи опіки й піклування, використовувати позитивний досвід, накопичений минулими поколіннями.

Окремі аспекти історії діяльності добродчинних установ і товариств опіки над дітьми на Чернігівщині досліджувалися вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В історичному нарисі ради Імператорського людинолюбного товариства, написаному письмоводителем її канцелярії В. Троїцьким (за дорученням помічника Головного опікуна Товариства), виданому в 1898 р., наведена коротка характеристика установ, підпорядкованих Товариству: Глухівського дитячого притулку імені Терещенка, Глухівського міського училища Федора Терещенка та Глухівського добродчинного товариства [1].

У 1902 р. був опублікований нарис, присвячений 60-річній історії Чернігівського дитячого притулку Відомства установ імператриці Марії. Головними джерелами для написання праці стали використані автором нарисом, священником притулку Олександром Єфимовим, звіти Чернігівського губернського опікунства дитячими притулками та губернські відомості [2].

Історії виникнення Чернігівського сирітського будинку – найдавнішого добродчинного закладу в губернії, який називався “будинком виховання бідних” – була присвячена стаття П.М. Добровольського [3].

Інтерес до історії добродчинності в Україні відроджується наприкінці 1990-х років. Зокрема розпочалися дослідження діяльності регіональних установ і організацій, які опікувалися неповнолітніми. Фахова підготовка вихованців дитячих притулків, у т.ч. й у Чернігові, висвітлена у публікації О. Аніщенко [4]. У статті А. Морозової проана-

лізовано особливості організації та функціонування Чернігівського сирітського будинку в 1840–1900 роках [5]. Соціальну діяльність земств Чернігівщини у сфері опіки над неповнолітніми вивчала Ю. Примаченко (Петровська) [6]. Отже, окремі аспекти організації суспільної опіки над дітьми ставали предметом вивчення науковців, але системних досліджень на цю тему, як вдалося з'ясувати, ще не проводилося.

Метою даного дослідження вбачаємо систематизувати відомості про організацію державної, суспільної та приватної опіки на дітьми на Чернігівщині, проаналізувати діяльність добродійних товариств і закладів, які опікувалися неповнолітніми у ХІХ – на початку ХХ ст.

Найдавніший на Чернігівщині добродійний навчально-виховний заклад опіки над дітьми під назвою “Будинок виховання бідних” був відкритий 1 травня 1804 р. [7]. Думка його заснування належала малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Борисовичу Куракіну, який наполягав, аби будинок став самостійним від навчальних закладів утворенням і листувався з цього приводу з опікуном Харківського учбового округу графом Северином Йосиповичем Потоцьким. Останній, натомість, прагнув об'єднати установу з гімназією, правила про заснування якої були затверджені 26 січня 1803 р., під безпосереднім власним наглядом [8]. О.Б. Куракін добився дозволу в міністра освіти графа П.В. Завадовського на відкриття будинку виховання дворянських сиріт у приміщеннях колишнього літнього архієрейського дому коштом Чернігівського приказу громадської опіки та під власним керівництвом [9]. Першим директором виховного закладу був призначений Олександр Соколов, а кошти (2 тис. руб.) виділили із загальних міських сум [10].

Будинок виховання бідних був розрахований на 50 “сиріт на казенному утриманні, без батьків або при них, але неімущих”. Як писав П.М. Добровольський, князь О.Б. Куракін на відкритті не був присутній, оскільки не любив таких свят, на яких передбачав вихвалення у промовах своїх діянь. З тих саме міркувань він не планував бути присутнім на відкритті в наступному 1805 р. чернігівської гімназії (реорганізованої з народного училища), про що завчасно написав директору училищ губернії М.С. Маркову [11].

Між тим О.Б. Куракін після відкриття будинку виховання бідних сам склав його статут, згідно з яким заклад відкривався для допомоги неімущим, “які своїм дітям освіту й виховання дати не в силах”. Не заборонялося приймати до закладу пансіонерів з оплатою по 100 руб. на рік за кожного. Вік дітей, які приймалися на виховання визначався в 8–12 років, а час перебування вихованців під опікою закладу – 7 років. У приміщенні будинку планувалося відкрити 2 відділення: для дворянства та для різночинців [12].

При відкритті будинку виховання бідних було прийнято 19 дітей, а вже наприкінці травня 1804 р. кількість вихованців досягла 42 осіб, 19 з яких (11 дворян і 8 різночинців) були прийняті до народного училища [13]. В 1816 р. у закладі перебувало вже 83 вихованця, протягом року 8 вибуло, 1 помер, залишилося 74 дитини [14].

Досить сумні спогади про своє перебування у Чернігівському виховному закладі залишив колишній вихованець, який навіть через багато років не назвав свого ім'я, а підписався ініціалами – В.М.Л. Він вважав, що система навчання сиріт була незадовільною, з ненавистю пригадував наглядача закладу Грембицького, який регулярно проводив “виховні екзекуції над дітьми” – катування відбувалися останньої суботи кожного місяця у “швальні” – так називалася одна з кімнат квартири наглядача. Автор

спогадів писав: “У 1827 р., коли я вступив до Чернігівського виховного будинку ... я застав ще майже половину вихованців, яким мало виповнитися 20 років, а вони переважно сиділи ще у повітовому училищі. Навчання у школах було геть поганим: у випускному класі гімназії зазвичай бував один вихованець, зрідка – два, іноді жодного з 60-ти. У 1832 р. – було три випускники” [15].

З 1839 р. розпочалася реорганізація будинку виховання бідних дворян, а 10 січня 1840 р. на його базі виник Чернігівський сирітський будинок, до якого поступово почали прийматися сироти інших станів – купців, міщан і збіднілих чиновників [16].

Після запровадження у Чернігові з 1865 р. “Положення про губернські та повітові земські установи ” [17] того ж року Чернігівський сирітський будинок перейшов з підпорядкування Приказу громадської опіки до губернського земства [18]. Кількість вихованців закладу значно перевищувала визначену за штатом. У 1870 р. за штатом заклад був розрахований на 35 хлопчиків і 30 дівчаток, але там проживало 46 хлопчиків та 29 дівчаток [19]. На початку 1880-х років кількість вихованців перевищувала 100 осіб: у 1882 р. у закладі проживало 86 хлопчиків та 41 дівчинка [20].

Рішення про прийом до сирітського дому приймала міська управа, розглядаючи кандидатури всіх дітей, чиї батьки або родичі подавали письмове прохання (клопотання). Перевага надавалася повним сиротам, яких приймали поза штатом. Батькам, родичам або опікунам повідомлялося про це за місцем проживання через повітові управи та поліцейські управління для того, щоб діти були доставлені до сирітського будинку [21].

За походженням переважна більшість вихованців притулку належала до селянства, козацтва, міщанства; були серед них також діти купців, земських фельдшерів, солдатів і нижчих чинів, чиновників та дворян, усі – православного віросповідання [22].

З 1869 р. протягом 12 років при Чернігівському сирітському домі існував ремісничий клас [23], у якому навчалися ремеслам 20 постійних учнів (10 стипендіатів і 10 сиріт) і понад 50 – приходящих. Діти навчалися ремеслам: столярному й токарному, слюсарному, ковальському, швацькому, дівчата – чоботарству [24].

Під опікою земства перебували також вихованці поза межами сирітського будинку – вони передавалися на піклування до селянських родин. До цієї категорії відносилися підкидьки; народжені від психічно хворих матерів діти, діти злочинців і волоцюг [25], а також напівсироти – на утримання останніх земство видавало батькам матеріальну допомогу. Відкритою опікою користувалися діти до 10 років від народження [26].

Наприкінці XIX ст. губернська земська управа декілька разів намагалася реалізувати спроби реорганізувати сирітський заклад. Але позитивних наслідків це не принесло. При сирітському будинку була відкрита окрема школа для підготовки дітей. Випускникам школи надавалася пільги 3-го розряду щодо відбування військової повинності [27]. Але рівень освітньої підготовки сиріт залишався невисоким, умови перебування у закладі – скрутними, що призвело до ліквідації сирітського притулку постановою губернського земського зібрання 15 листопада 1900 р. [28]. З 1902 р. опіка над сиротами, підкидьками та літніми людьми перейшла до сфери діяльності повітових управ [29].

Таким чином, у другій половині XIX ст. поширення набули відкрита та закрита земська опіка, а на початку XX ст. – переважала відкрита. В 1901 р. земство утримувало 42 підкидьки, відправляючи їх на виховання до селянських родин, за кожен дитину виплачуючи по 2–5 руб. на місяць. Земські збори асигнували на ці цілі в 1901 р. 4613 руб.

2 коп. [30]. У 1904 р. під опікою губернського земства перебувало 155 дітей, які виховувалися у 87 родинах. Окрім того, земство видавало стипендії колишнім вихованцям сирітського будинку, на що в 1904 р. було витрачено 5432 руб. 6 коп. [31].

Значно кращим було матеріально-економічне становище іншої сирітської установи – Чернігівського дитячого притулку Відомства установ імператриці Марії, який був заснований 1 липня 1842 р. коштом губернського опікунства дитячих притулків і був розрахований на 25 дівчаток [32]*. На облаштування притулку було зібрано близько 700 руб. різних пожертвувань і надходження від лотереї. Важливу роль у відкритті притулку відіграв чернігівський купець 2-ї гільдії Петро Миколайович Цвет, який погодився стати почесним старшиною закладу. Він безкоштовно передав притулку свій будинок на 2,5 роки, облаштувавши його за власний рахунок, пожертвував меблі, посуд й інші речі [34]. Для збільшення капіталу притулку в підпорядкування Чернігівського опікунства був переданий театр, відкритий у 1852 р. [35]. Прибутки від спектаклів (до 300 руб. на рік) витрачалися на функціонування дитячого закладу [36].

У 1850 р. коштом П.М. Цвета було влаштовано сирітське відділення на 10 дітей. Річне утримання вихованця коштувало 16 руб. 76 коп. Для влаштування власного приміщення притулку було зібрано у 1850 р. 2832 руб. [37]. Наступного 1851 р. цей благодійник разом із братом пожертвував притулку будинок, який їм належав, оцінений у 4 тис. руб. У 1864 р. будинок притулку був відремонтований коштом опікунства, на що було витрачено 2 тис. руб. [38]. Але з часом приміщення дитячого закладу руйнувалися, особливо старе – дерев'яне, а кам'яне виявилось затісним. У 1882 р. статський радник М.А. Терещенко пожертвував 3 тис. руб. на влаштування нового будинку притулку [39]. Було вирішено старий будинок продати за 14 тис. руб., церкву притулку передати у підпорядкування Єлецького монастиря в Чернігові.

Для збору коштів на будівництво нового приміщення була відкрита передплата, за якою збрали близько 3200 руб., пожертвування склали 6400 руб. 14 липня 1884 р. на користь опікунства був переданий капітал у 5 тис. руб., пожертвований статським радником Войниловичем. Опікунству поступилися садибою колишнього Чернігівського повітового училища (6 десятин 415 кв. сажнів землі зі спорудами). Нове приміщення притулку з домовою церквою було збудовано в 1885 р., а старі будівлі продані у 1888 р. за 11 тис. руб. Чернігівському єпархіальному відомству [40]. Чернігівський дитячий притулок знаходився у власному двоповерховому кам'яному будинку (на вул. Смоленській) [41].

До Чернігівського притулку приймалися винятково дівчатка віком не молодше 5 років, діти найбідніших мешканців губернії. Кількість вихованок у 1882 р. становила 60 осіб (30 постійний і 30 приходящих) [42], на початку ХХ ст. – до 80 дітей [43]. Близько половини вихованок притулку були пансіонерками Чернігівського благодійного товариства [44]. У травні 1898 р. при притулку була відкрита кулінарна школа [45].

У 1902 р. у Чернігівській губернії розпочали свою діяльність сільські опікунства дитячих притулків – Заборівське та Стародубське. У с. Забори Суразького повіту ще 17 листопада 1901 р. був відкритий дитячий притулок [46] на 15 дівчаток [47]. Заклад незабаром був названий ім'ям цесаревича Олексія Миколайовича [48]. До притулку приймалися малолітні селянські сироти і напівсироти віком від 5 до 17 років [49]; крім дівчаток згодом почали брати й хлопчиків [50].

---

* Чернігівське опікунство розпочало свою діяльність 25 липня 1841 р. [33].

Опіка над неповнолітніми злочинцями стала головною діяльністю Чернігівського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків. Але з початку ідея відкриття спеціального притулку для малолітніх злочинців належала губернському земству в пам'ять події 17 жовтня 1888 р. (спасіння царської сім'ї під час аварії імператорського потягу біля ст. Борки на Харківщині). Чернігівське губернське зібрання 16 грудня 1888 р. постановило виділити із запасних капіталів 5 тис. руб., зібрало шляхом 10 % відрахувань зі штрафних сум капітал 17 814 руб. [51] та доручило управі клопотати у міністра державного майна виділити ділянку землі для притулку [52]. Був розроблений проект статуту притулку для малолітніх злочинців і безпритульних дітей Чернігівського губернського земства [53]. Але, як писав у 1917 р. у звіті до Головного управління місцями ув'язнення губернський тюремний інспектор Д. Країнський, ініціативу в земства перехопив Чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський [54]. Отже, земський проект реалізований не був.

Лише через декілька років у квітні 1894 р. з приватної ініціативи виникло Чернігівське товариство землеробсько-ремісничої виправної колонії [55]. Статуту товариства й колонії були затверджені 13 вересня 1894 р. [56]. У 1895 р. товариство купило ділянку землі за 4,5 верст від Чернігова у с. Подусівка за 12 тис. руб. [57]. Колонія для неповнолітніх була відкрита 17 жовтня 1896 р. [58]. До закладу приймалися малолітні хлопчики віком від 10 до 17 років, засуджені за вироками судових органів.

Тривалий час піклування над неповнолітніми злочинцями в Російській імперії носило приватний характер. Але, як зазначала Л.В. Орфінська, у результаті наполегливої роботи добровільних організацій правова форма виправних закладів у 1909 р. отримала інший вигляд, з прийняттям “Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх” [59]. Через зменшення припливу приватних пожертвувань з'явилася необхідність відкриття державних установ для виправного виховання. Перший такий досвід був здійснений у 1913 р. у вигляді перетворення Чернігівської землеробсько-виховної колонії для неповнолітніх [60]. 25 листопада 1913 р. Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків було ліквідовано, а фінансування та управління колонією перейшло до урядового органу – Чернігівської губернської тюремної інспекції [61].

Піклування над дітьми з особливими потребами (незрячими, глухонімими, розумово відсталими) набуло розвитку в Російській імперії наприкінці XIX ст. Важливу роль у організації навчання й виховання незрячих дітей відіграло Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими, створене в 1881 р. та його відділення в Україні – у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та Кам'янці-Подільському. Крім проведення профілактичних заходів, організації матеріальної й трудової допомоги дорослим, завданнями відділень стало відкриття навчальних закладів для малолітніх незрячих [62].

Чернігівське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими було відкрито 10 січня 1893 р. Думка про його створення виникла ще 1891 р. як ідея про заснування училища сліпих. Центральне опікунство виділило на купівлю будинку для закладу 10,5 тис. руб., протягом двох років було зібрано за передплатою ще 8 тис. руб. У 1892 р. було придбано садибу в Чернігові за 10,6 тис. руб., на ремонт будівель було витрачено 6,5 тис. руб. Училище, розраховане на 30 дітей, відкрилося 1 грудня 1892 р. [63]. У 1898 р. у цьому закладі проживало 18 хлопчиків і 11 дівчаток [64]. При училищі діяладова церква. У 1906 р. в училищі була відкрита майстерня з виготов-

лення мотузок, які постачалися до єпархіального свічкового заводу. Станом на 1 січня 1912 р. в чернігівському училищі для сліпих навчалася 31 дитина – 22 хлопчики та 9 дівчаток. При училищі діяв патронат, який допомагав сліпим – колишнім вихованцям училища і матеріально, і працевлаштуванням, і щодо покращення їхніх житлових умов [65]. Знаходилось училище для сліпих дітей на вул. Воздвиженській, 7 [66].

3 травня 1898 р. у Російській імперії було відкрито Опікунство імператриці Марії Федорівни над глухонімими, створене для організації всебічної допомоги глухонімими під патронатом імператорської родини [67]. Чернігівський відділ Опікунства був заснований у 1900 р. Головна його турбота полягала у створенні й утриманні спеціального хутору-притулку для глухонімих дітей [68]. Ініціатива влаштування хутору для навчання грамоті, ремеслам і сільськогосподарській праці належала чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Він провів збори членів Чернігівського товариства землеробсько-ремісничої виправної колонії та запропонував відвести невелику ділянку землі (10–12 десятин) Чернігівському відділу Опікунства над глухонімими. Спеціальна комісія вибрала таку ділянку, яка була виділена безоплатно [69].

7 вересня 1901 р. відбулися перші збори членів-засновників Чернігівського відділу Опікунства над глухонімими, головою був обраний Є.К. Андрієвський, заступником – А.Я. Заволзький, членами Ради відділення – К.Р. Адамовича, В.І. Федутінова (скарбничий), В.С. Смирнова, М.Д. Рудіна, І.Л. Шрага, М.Д. Сульменєва. Був закладений фундамент для приміщення притулку глухонімих, але до закінчення його будівництва 10 глухонімих хлопчиків за ініціативи Є.К. Андрієвського тимчасово розмістили в землеробсько-ремісничій колонії у с. Подусівка [70].

12 жовтня 1903 р. на засіданні загальних зборів Чернігівського відділу вирішили у вигляді експерименту перевести школу з тимчасового приміщення до міста на один рік. Станом на 1 січня 1904 р. у Чернігівській школі глухонімих за усним способом навчалася 12 дітей [71].

Важливим напрямком соціальної підтримки дітей було надання їм трудової допомоги. В 1895 р. у Російській імперії було засновано Опікунство над Будинками Працелюбства і Робітними Будинками для надання неімущим можливості працевлаштування [72]. З 26 квітня 1906 р. Опікунство було перейменовано в Опікунство трудовою допомогою [73].

Чернігівський будинок працелюбства був заснований у 1893 р. Чернігівським благодійним товариством (виникло 1871 р.) [74] і перебував від початку в найманому приміщенні. В 1899 р. для закладу збудували новий дім, вартістю близько 53 тис. руб. Приміщення мало 2 поверхи, на верхньому в 1903 р. розмістилася аудиторія Опікунства про народну тверезість, а нижній поверх і підвал були надані Будинку працелюбства й богадільні при ньому. В 1907 р. Чернігівський будинок працелюбства опікувався 51 хлопчиком віком від 3 до 17 років, які користувалися одягом, їжею, нічлігом, навчалися ремеслу та вивчали загальноосвітні предмети у школі [75]. На початку ХХ ст. будинок працелюбства знаходився на Олександрівській площі, а відкрита при ньому школа – на вул. Царській, 8 [76].

Окрім будинку працелюбства, Чернігівське благодійне товариство утримувало з 1871 р. будинок бідних на 30 дітей (знаходився на вул. Московській). До закладу безкоштовно приймалися малолітні хлопчики віком від 2 до 18 років, сироти, напівсироти й діти бідних батьків православного віросповідання [77]. Дитячий сиротинець знаходився у найманому приміщенні, витрати на нього коштували товариству до 1280 руб. на рік [78].

У 1872 р. коштом відомого представника династії цукрозаводчиків Миколи Артемовича Терещенка у Глухові Чернігівської губернії був відкритий дитячий притулок на 60 місць. Утримувався притулок на відсотки з пожертвованого Терещенками капіталу в 40 тис. руб., 600 руб. виділяла Глухівське міська громада за утримання 6 вихованців. Метою закладу було опікування та виховання сиріт і дітей найбідніших батьків Глухова без різниці звань і соціального стану, але виключно християнського віросповідання. Приймались діти віком від 6 до 12 років [79]. У 1898 р. в притулку проживало 78 хлопчиків і 30 дівчаток [80].

У 1889 р. для навчання бідних дітей у Глухові Федором Терещенком була засновано училище для хлопчиків у пам'ять подій 17 жовтня 1888 р. Майже 230 дітей навчалось у закладі в 1897 р. [81]. Діти з притулку Терещенка отримували безкоштовну медичну допомогу у лікарні Св. Єфросинії, відкритій братами Миколою та Федором Терещенками в 1879 р. на 31 ліжко з амбулаторією. Усі “терещенківські” заклади підпорядковувалися Імператорському людинолюбному товариству [82].

Опіка та виховання дітей були важливими напрямками діяльності різних добродійних організацій губернії. Благодійне товариство м. Новозибків із 1894 р. утримувало дитячу школу, розраховану на 150 осіб, у якій безплатно навчалися малолітні діти обох статей. Школа функціонувала на кошти товариства та отримувала допомогу від земства [83]. Благодійне товариство у м. Борзна організувало в 1896 р. притулок для хлопчиків на 6 місць – щоправда проживало постійно там лише 3 дитини, а ще 5 хлопчиків і 2 дівчинки – приходили [84]. Стародубське товариство допомоги бідним, що виникло в 1885 р., утримувало з 1902 р. при богадільні дитячий притулок, до якого приймалися на виховання безплатно сироти, напівсироти та діти бідних батьків віком від 3 до 11 років [85].

Хрестовоздвиженське православне трудове братство, відкрите на хут. Воздвиженськ у 1893 р. [86], опікувалося кількома навчально-виховними закладами: 1) школою для хлопчиків 13–16 років, відкритою в 1885 р.; 2) Преображенською сільськогосподарською жіночою школою на 80 осіб, відкритою у 1893 р. на хут. Преображенському для дівчат 13–19 років; 3) дитячим притулком “Яслами” на 20 місць на хут. Рождественському, відкритому в 1894 р. для дітей 2–9 років; 4) гуртожитком для дітей на 30 осіб, який знаходився в м. Ямпіль з 1894 р., для дітей 9–15 років. Усі ці заклади діяли коштом братства, до них приймалися безплатно діти обох статей православного віросповідання [87].

Братство Св. Дмитрія Ростовського при Спасо-Преображенському монастирі з 1893 р. утримувало школу для 8–12-річних православних хлопчиків, які навчалися та користувалися навчальними посібниками безкоштовно [88]. До справи піклування над дітьми були залучені й жіночі організації: Крелевецьке жіноче благодійне товариство відкрило у 1883 р. й утримувало школу грамоти і рукоділля для дівчаток. На початку ХХ ст. цей заклад відвідувало 35 дітей, які навчалися й отримували посібники безплатно [89].

На початку ХХ ст. реалії часу призводили до виникнення нових форм допомоги й створення нових добродійних закладів для дітей. Сиротами осіб, які загинули під час російсько-японської війни 1904–1905 років, опікувався Олексіївський Головний комітет, створений у Санкт-Петербурзі. Його губернське та повітові відділення діяли на Чернігівщині, надаючи матеріальну допомогу дітям офіцерів і нижчих чинів [90]. У Чернігові діяло товариство опіки над дітьми осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків [91]. У роки Першої світової війни Чернігівський відділ Всеросійського товариства піклування над біженцями утримував притулок-школу на 50 дітей [92].

Історія добродійних закладів для дітей у перші роки радянської влади мала своє продовження – переважна їх більшість перетворилась на дитячі будинки. В 1921 р. у Чернігові на Бобровиці розташовувалися дитячий будинок № 1 (колишній Маріїнський притулок для дівчаток), дитячий будинок № 2 (Єлисаветинський притулок для дівчаток), дитячий будинок дефективних хлопчиків-правопорушників (у будинку глухонімих). Окрім того, діяли будинок сліпих на розі Святославської та Миколаївської вулиць, колонія неповнолітніх злочинців у с. Подусівка, притулок для хлопчиків-сиріт у народному будинку працелюбства. До квітня–травня 1920 р. ці установи, крім колонії та будинку глухонімих, перебували у підпорядкуванні губсоцзабесу, колонія – губ'юсту (згодом її перепідпорядкували губсоцзабесу, а до 1 листопада 1921 р. усі ці установи для дітей увійшли до підпорядкування губсоцвиху) [93].

Отже, опіка над дітьми на Чернігівщині у першій половині XIX ст. була зосереджена у руках державної інституції – Приказу громадської опіки. З 1860-х років ця діяльність переходить до кола завдань земських установ. Дитячі сирітські заклади підпорядкувалися різним відомствам, міністерствам й установам: Відомству установ імператриці Марії Федорівни, Імператорському людинолюбному товариству, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству юстиції, Міністерству землеробства та державного майна. Такий стан справ вносив певний дисбаланс під час пошуку ефективних джерел фінансування закладів, відображався на матеріально-економічному становищі дитячих притулків.

З другої половини XIX ст. до справи опіки та піклування над неповнолітніми долучалися різноманітні добродійні товариства, які здійснювали відкриту та закриту допомогу, утримуючи власним коштом дитячі притулки, школи, ясла. Перевага віддавалася дітям сиротам і напівсиротам, малолітнім злочинцям, дітям із особливими потребами. Суспільною опікою були охоплені неповнолітні різних вікових категорій – від 2 до 19 років усіх верств населення, переважно православного віросповідання. Діти отримували професійну ремісничу підготовку.

За масштабами прояву опіка над дітьми на Чернігівщині значно поступалася іншим регіонам – Київщині, Херсонщині, Харківщині. В цілому ж, державна, громадська та приватна опіка над неповнолітніми в Чернігівській губернії відображала загальні тенденції, що були характерні для Російської імперії XIX – початку XX ст., за винятком, можливо, недостатнього розвитку медичної добродійної допомоги, яка не набула поширення у регіоні.

Джерела та література

1. *Троицкий В.* Исторический очерк Совета Императорского Человеколюбивого общества и подведомственных ему благотворительных учреждений / Сост. В. Троицкий. – СПб. : В гос. тип., 1898. – С. 415–418.
2. *Ефимов А.* Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Федоровны с 1842–1902 г. / Сост. А. Ефимов. – Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. – 180 с.
3. *Добровольский П.М.* К истории Черниговского земского сиротского дома / П.М. Добровольский // Земский сборник Черниговского губернии. – 1903. – № 3. – С. 45–57.
4. *Аніщенко О.* Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911) / Олена Аніщенко // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 40–42.
5. *Морозова А.* З історії Чернігівського сирітського будинку / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.

6. *Примаченко Ю.* Гуманітарна діяльність Чернігівського губерньського земства в роки Першої світової війни : опіка неповнолітніми / Юлія Примаченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. – 2004. – Вип. 27. – № 2. – С. 89–96; *Примаченко Ю.М.* Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Ю.М. Примаченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 36. – С. 110–121.
7. *Добровольський П.М.* Вказана праця. – С. 49.
8. Там само. – С. 46, 48.
9. *Ефимов А.* Вказана праця. – С. 10.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 131, оп. 1, од. зб. 92, арк. 1.
11. *Добровольський П.М.* Вказана праця. – С. 51.
12. Там само. – С. 52–53.
13. Там само. – С. 54.
14. О общественном призрении в России / А. Стог. – СПб. : Изд. мин-ва полиции, 1818. – Ч. 1. – Табель № 3.
15. Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад / Отрывок из воспоминаний В.М.Л. // Киевская старина. – 1896. – Т. 6. ноябрь. – С. 46.
16. *Морозова А.* Вказана праця. – С. 48.
17. *Ступак Ф.Я.* Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143.
18. Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Москве и Санкт-Петербурге. – СПб. : Тип. М.Д. Ломковского, 1899. – С. 820.
19. О замещении сирот в сиротский дом // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 8. – С. 117–118.
20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 520, од. зб. 58, арк. 43 зв. – 44.
21. О замещении сирот... – С. 129.
22. Сиротский дом // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год. – Чернигов: Тип. губ. правл., 1899. – С. 250–251.
23. *Морозова А.* Вказана праця. – С. 49.
24. Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 9. – С. 205.
25. ДАЧО, ф. 131, оп.1, об. зб. 1776, арк. 19 зв., 53.
26. О сиротах, призываемых в семействах вне сиротского дома // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1899. – С. 287–287.
27. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 209, од. зб. 179, арк. 5.
28. *Морозова А.* Вказана праця. – С. 51.
29. Общественное призрение // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 год. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1905. – С. 246.
30. Там само.
31. Там само. – С. 252.
32. *Ван-Путерен М.Д.* Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах / М.Д. Ван-Путерен. – СПб. : Тип. Киршбаума, 1910. – С. 359.
33. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России: в 2 т. / Под. ред. П.И. Лыкошина. — СПб. : Изд. О.Ф. Имеретинской и П.И. Лыкошина 1901. – Т. 1. Ч. 2. – С. 161.
34. Благотворительные учреждения России. – СПб. : Тип. учил. глухонемых, 1912. – С. 213.
35. *Ефимов А.* Вказана праця. – С. 9.
36. Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии (1839–1889 гг.). К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. – СПб. : [Тип. Шредера], 1889. – С. 356.
37. Ея Императорскому Величеству двенадцатый отчёт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1852. – С. 31–32.

38. Детские приюты... – С. 356.
39. Там само. – С. 357.
40. Там само. – С. 358–359.
41. Г.К. [Гумберт К.] Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. // Вестник благотворительности. – 1902. – № 3. – С. 11.
42. ЦДАК України, ф. 442, оп. 520, од. зб. 58, арк. 44.
43. Ефимов А. Вказана праця. – С. 3.
44. Детские приюты ... – С. 358–359.
45. Ефимов А. Вказана праця. – С. 52.
46. Об открытии сельского детского приюта Ведомства императрицы Марии и попечительства приюта в с. Заборы Суражского уезда Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 3. – С. 2.
47. Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярию по учреждениям Императрицы Марии: в 2 т. – СПб. : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. – Т. 2. Ч. 2 – разд. пар. Черниговская губерния. – С. 16.
18. Сельские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. – Петроград : Изд. Романов. комитета, 1915. – С. 26.
49. Благотворительность в России... – С. 17.
50. Сельские детские приюты... – С. 26.
51. ДАЧО, ф. 230, оп. 2, од. зб. 3, арк. 10, 26 зв.
52. Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания [экстренного] 1890 года. Приложение № 16. Об устройстве исправительного приюта для несовершеннолетних преступников // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 2–3. – С. 80–81.
53. Там само. – С. 92–102.
54. ДАЧО, ф. 230, оп. 2, од. зб. 3., арк. 26 зв.
55. Воспитательно-исправительные заведения. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних // Трудовая помощь. – 1913. – № 7. – С. 187.
56. ДАЧО, ф. 230, оп. 2, од. зб. 3, арк. 13, 17.
57. Там само, арк. 26.
58. Воспитательно-исправительные заведения... – С. 187.
59. Орфинская Л.В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. / Л.В. Орфинская // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия: История. – 2007. – Вып. 1. – С. 94–95.
60. Там само. – С. 95.
61. Див.: Отчет Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1914 году, в связи с вопросом о методах воспитания и исправления порочных детей и подростков. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. – VII, 150 с.
62. Див.: Кравченко О.В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.В. Кравченко // Зб. наук. праць. Серія: Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 44. – С. 50–55.
63. Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Попечительства о слепых // Детская помощь. – 1893. – № 2. – С. 57.
64. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцелярию по учреждениям императрицы Марии : В 3-х т. – СПб. : Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. – Т. 2. – С. 956.
65. Благотворительные учреждения для слепых в России // Трудовая помощь. – 1912. – № 9. – С. 440.
66. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. – Б.м., [1915]. – С. 50.
67. Уманец С.И. Призрение глухонемых / С.И. Уманец // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907. – С. 85.
68. Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярию по учреждениям Императрицы Марии: в 2 т... – Т. 2. Ч. 2 – разд. пар. Черниговская губерния. – С. 2.

69. Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых / М. Богданов-Березовский. – СПб. : Изд. Попеч-ва Гос-ни Имп. Марии Федоровны о глухонемых, 1901. – С. 234.
70. Там само. – С. 235–236.
71. Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1904–1905. – № 1. – С. 11.
72. Максимов Е.Д. Трудовая помощь в России / Е.Д. Максимов // Общественное и частное призрение в России. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1907. – С. 129.
73. Там само. – С. 140.
74. Благотворительность в России... – С. 3.
75. Обзор деятельности учреждений трудовой помощи / Сборник сведений. – СПб. : Гос. тип., 1909. – Вып. 13. – С. 407.
76. Календарь Черниговской губернии на 1916 год... – С. 68–69.
77. Благотворительность в России... – С. 3.
78. Сборник сведений по общественной благотворительности в России: в 7 т. – СПб. : Изд. Человеколюбивого о-ва, 1884. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 352.
79. Там само. – С. 353.
80. Благотворительные учреждения Российской империи... – Т. 2. – С. 958.
81. Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Москве и Санкт-Петербурге ... – С. 821.
82. Благотворительность в России... – С. 6.
83. Там само. – С. 12.
84. Благотворительные учреждения Российской империи... – Т. 2. – С. 958.
85. Благотворительность в России... – С. 16.
86. Див.: Авдасев В.Н. Трудовое братство Н.Н. Неплюева. Его история и наследие. – Сумы : РИО “АС-Медиа”, 2003. – 64 с.
87. Благотворительность в России... – С. 7.
88. Там само. – С. 11.
89. Там само. – С. 9–10.
90. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 265, арк. 1, 42.
91. [Сбор пожертвований] // Вера и жизнь. – 1914. – № 5. – С. 157.
92. ДАЧО, ф. 730, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.
93. Там само, ф. Р-593, оп. 1, од. зб. 618, арк. 57–57 зв.

Кравченко О.В. Опіка над дітьми на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті розглянута діяльність найвпливовіших навчально-вихованих сирітських закладів Чернігівської губернії. Показана роль земства, добродійних товариств і установ у справі організації опіки над неповнолітніми. Визначені категорії дітей-сиріт і малозабезпечених дітей, яким надавалася допомога.

Ключові слова: опіка, добродійність, діти-сироти, притулки, Чернігівська губернія.

Кравченко Е.В. Призрение детей на Черниговщине в ХІХ – начале ХХ в.

В статье рассмотрена деятельность наиболее влиятельных учебно-воспитательных сиротских заведений Черниговской губернии. Показана роль земства, благотворительных обществ и учреждений в организации призрения несовершеннолетних. Определены категории детей-сирот и малообеспеченных детей, которым оказывалась помощь.

Ключевые слова: призрение, благотворительность, дети-сироты, приюты, Черниговская губерния.

Кравченко Е.В. Caring for the children in Chernihiv region in the 19th – the beginning of the 20th centuries

The article covers the activity of the most influential educational orphan institutions in Chernihiv region. It shows the role of the local authorities, charity organizations and institutions in caring for the under

ages. There have been determined the categories of the orphan and indigent children who received aid.

Key words: care, charity, orphan children, orphanages, Chernihiv Province.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]

УДК 94 (477.54):725.6+726.54:281.93“18/19”

Роман КРАВЧЕНКО
(Харків)

Тюремні церкви Харкова

Сучасний етап розвитку взаємовідносин державних органів системи виконання покарань і православної церкви характеризується низкою особливостей. Після радянських років забуття й переслідувань православна церква знову набула значного авторитету і впливу в суспільстві. Яскраво виражена потреба моральної підтримки засуджених і необхідність пошуку виправних факторів у діяльності пенітенціарних установ, підштовхнули процес зближення.

Ключовою причиною тісного співробітництва православної церкви та каральних установ є християнська доктрина, яка вимагає надавати допомогу й підтримку навіть особам, які вчинили злочин. Історичний досвід співробітництва, особливо у XVIII – на початку XX ст., є досить важливим, тому його вивчення має сприяти покращенню процесу взаємного співробітництва.

У XIX ст. дослідники звертали увагу на благодійну діяльність Церкви, спрямовану на ув'язнених. Є. Максимов склав опис діяльності благодійних установ, що діяли у тюремній галузі [1]. У дослідженні В. Нікітіна детально вивчено історію становлення й розвитку Товариства опіки в'язницями [2]. Значна кількість матеріалів щодо діяльності церков при пенітенціарних установах дореволюційної Росії розглянуто на сторінках часопису “Тюремный вестник”, що виходив протягом 1879–1917 років [3]. Сучасні російські дослідники також звернули увагу на різноманітні аспекти діяльності тюремних церков [4].

У сучасній українській історіографії проблему стосунків Церкви та державних пенітенціарних інституцій розглянуто в дисертаціях С. Поляруш, В. Россіхіна, регіональні аспекти проблеми досліджував Л. Мачулін [5].

Однак незважаючи на наявність певної кількості праць присвячених процесу взаємодії православної церкви та виправних установ Російської імперії протягом XIX – на початку XX ст., регіональний аспект даної проблематики все ж є вивченим недостатньо.

Наприкінці XVIII ст. під час здійснення адміністративно-територіальної реформи в Росії була сформована централізована система органів державного управління. В 1781 р. у Харкові були створені робочий і упокорювальний будинки – установи для відбуття покарання, в основу діяльності яких був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця.

Окрім того, при органах місцевого управління, провінційних і повітових канцеляриях існували невеликі місця ув'язнення – “тюремные избы”, – що використовувалися для попереднього утримання злочинців. Довгий час (майже до середини XIX ст.), єдиними мурованими в'язницями на території Слобідсько-Української (з 1835 р. –